

Határok nélkül: a grammatikalizáció státusáról¹

„Ha valaki azon a véleményen van, hogy egyetlen példa is elég egy nyelvi univerzálé visszautasításához, és hogy csak a nyelvi univerzálék magyarázhatnak meg bármit is, és emiatt csak ezeket érdemes kutatni, akkor (...) nincs miről beszélgetnünk.”
(Traugott 2001: 3)

This paper deals with controversial issues of grammaticalization discourse, involving the status of grammaticalization as a distinct process and the unidirectionality principle. We demonstrate that among the main factors of the dispute there is a deep conflict between functionalists and formalists, which is partially yielded by their different account for the concept of „science”. We make an attempt to revise most of the degrammaticalization examples in Newmeyer’s Language Form and Language Function, to show that they are not valid. By this we try to verify that there is no ground for eliminating the unidirectionality principle, although there are a few real cases of degrammaticalization. We emphasize that the processes grammaticalisation is usually reduced to constitute a qualitatively new phenomenon.

A grammatikalizáció – vagyis az a nyelvtörténeti folyamat, amelynek során lexikai elemek grammatikaivá válnak, illetve már grammatikaivá lett elemek további grammatikai tulajdonságokat vesznek magukra – az utóbbi évtizedek nyelvészetének egyik legnépszerűbb vizsgálati tárgyává lépett elő: nemcsak a nyelvtörténészek, de a funkcionális nyelvészek szélesebb köre is behatóan foglalkozik vele, az utóbbi pár évben pedig a formalista/formális/strukturalista nyelvészet művelői sem csekély érdeklődést tanúsítanak iránta. Elmondható tehát, hogy mára a grammatikalizáció kutatásának új fázisába érkezett a nyelvtudomány – így vélik a téma legjelentősebb képviselői is, többek között Ramat – Hopper (1998: 1) és Diewald – Wischer (2002: IX–X). A legfontosabb kérdések ebben az új periódusban nem másra, mint a grammatikalizáció státusára irányulnak – a fő dilemmát éppen annak eldöntése jelenti, hogy létezik-e a grammatikalizáció mint önálló nyelvváltozási folyamat. (A *The Limits of Grammaticalization* című gyűjteményes kötet szerzői, Ramat és Hopper a könyv címével is utalnak erre a vitákkal teli helyzetre, de további példaként hozhatók fel Campbell 2001;

¹ Ez az írás egy korábbi változatában a Nyelvészeti Doktoranduszok 7. Országos Konferenciáján hangzott el, 2003. november 8-án. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a cikk megírásához nyújtott szakmai segítségéért Soós Sándornak és Wacha Baláznak.

Campbell – Janda 2001; Fischer – Rosenbach 2000; Haspelmath 2002a, Heine 2003; Joseph 2000; Newmeyer 1998, 2001 és Traugott 2001 írásai.)

A vizsgált nyelvtörténeti jelenség legszélsőségesebb kritikusi magát a grammatikalizációelméletet (grammaticalization theory)² kérdőjelezi meg, amelynek talán a legérzékenyebb pontja a kritikusok oldaláról általában csak dogmaként emlegetett egyirányúsági elv/hipotézis (unidirectionality principle/hypothesis). E szerint az elv szerint a grammatikalizáció visszafordíthatatlanul egyirányú nyelvátalakítási folyamat, amely mindig a lexikon irányából halad a grammatika felé. A grammatikalizáció védelmezői főként azzal érvelnek, hogy a grammatikalizációs hipotézisek elvetése empirikus adatokra támaszkodva sem történt meg teljes érvényűen. A grammatikalizáció jelentőségének a megítélése tehát igen tág határok között mozog a szakirodalomban. A legnagyobb erőt azok a kutatók tulajdonítják neki, akik szerint a grammatikalizáció voltaképpen a grammatika egészének kialakulását, illetve a nyelvi evolúciót magyarázni képes folyamat – vagyis m a g y a r á z ó szerepű, és mint ilyen, kulcsfontosságú. Ide tartozik az a nézet is, miszerint a grammatikalizációelmélet új elméleti paradigma létrejöttét sürgeti, amely a posztsaussure-iánus elméleti irányzatokkal – így főként a generatív grammatikával – szemben eredményesen léphet fel és megújulást ígér (l. Croft 1996; továbbá Dryer 2003). Az ellentábor szerint éppen ez a státus nem jár neki, csak heurisztikus jelentősége van. Sőt – vélik – ha komolyan rendet akarunk tenni a grammatikalizáció háza táján, rádöbbenünk, hogy tulajdonképpen nem is létezik, epifenomén, pusztán következmény, önkényesen felragasztott címke nyelvátalakítások egy csoportján (l. Dahl 1996; Plag 1998).

E grammatikalizációvita mögött azonban egy másfajta ellentét húzódik meg, amely a funkcionista és a formalista/formális/strukturális nyelvészeti irányzatok képviselői között áll fenn. Jó érzékkel vette ezt észre néhány kutató, és javaslatokat is próbáltak tenni egy lehetséges párbeszédre. Az egyik ilyen, nyilvánosan is hozzáférhető vita több mint húsz nyelvész közreműködésével a LINGUIST Listen, a világ legnagyobb nyelvészeti portálján zajlott le 2000 január – februárjában.³ A párbeszédre, a konstruktív munkára való felhívás előzménye, ha ugyan nem apropója Frederick J. Newmeyer *Language Form and Language Function* című könyvének a megjelenése volt 1998-ban – ez a mű összefoglalóan tartalmazta mindazokat a kritikákat, észrevételeket, amelyek hosszú évek során a funkcionista nyelvészleletet, módszereit és kedvelt vizsgálati tárgyait érték, ideértve a grammatikalizációt is. Newmeyer azonban nem tudománytörténeti összefoglalót írt, hanem komoly kritikát, revízió alá véve a

² A grammatikalizációelmületről és a grammatikalizáció magyarázó szerepéről l. Scott DeLancey tanulmányos írását (1993), amelynek konklúzióival magam is egyetértek.

³ A LINGUIST List-vita elérhetősége: <http://linguistlist.org/issues/11/11-57.html>. A teljes anyaghoz a <http://linguistlist.org/search.html> oldalon, a viták között érdemes keresgélgni.

funkcionalizmus több változatát is. Érdekes, hogy Haspelmath, a könyv recenzióját írta a szerzőről, hogy „Newmeyer talán az egyetlen chomskyánus nyelvész, aki egyidejűleg funkcionalista is” (Haspelmath 2000: 235). Ez a megállapítás Newmeyer könyvének ismeretében azonban inkább nagyvonalúnak nevezhető, s kétséges, hogy a funkcionalisták többsége is egyetért-e vele.

Newmeyer műve vitát váltott ki már előéletében is, mivel ő maga 1996-ban, ugyancsak a LINGUIST Listen, „Grammatikalizáció” tárgyszóval kérdéseket intézett a lista résztvevőikhez. Ezek között a kérdések között lényegében ugyanazok szerepelnek, amelyekre könyve vonatkozó fejezetében is a legnagyobb hangsúly esik, mint például: helytálló-e a grammatikalizáció egyirányúsága, különösen a számtalan degrammatikalizációs – vagyis a grammatikalizációval ellentétes irányba menetelő – példa fényében? Newmeyer azt állította, hogy az angol nyelv történetében már számtalanszor megesett, hogy prepozíciók főnevekként, igékként vagy melléknévekként reanalizálódtak újra,⁴ és ez a fejlődési vonal szemléletmást ellentétes irányú a grammatikalizációval (l. Newmeyer 1996). Röviddel később Newmeyer a lista olvasói számára összefoglalta a kérdéseire privát levelekben kapott válaszokból leszűrhető tanulságokat, és ezután még számos nyelvész – köztük a grammatikalizáció jelentős kutatói: Dahl, Haspelmath, Croft és Trask – is kommentálták az észrevételeit (l. <http://www.linguistlist.org/issues/7/7-1170.html>; <http://linguistlist.org/issues/7/7-1208.html>). Meglátásaikban visszavisszatérő érvek találhatók, olyanok, amelyek ugyancsak azt sejtették, hogy a grammatikalizáció körül kialakult vita mindenképpen többről szól.

Most röviden felvázolnék néhány olyan pontot, amelyek mentén a funkcionalisták és a formalisták különbözni látszanak egymástól. Két kategóriát is fel kell vennünk: a tényekét és a hiedelmekét – a kettő azonban időnként egybeesnek.

Néhány, a szembenálló táborból származó h i e d e l e m a funkcionalistákkal és a formalistákkal kapcsolatban:

FUNKCIONALISTÁK	FORMALISTÁK
elmélet hiánya (ateoretikusság)	nem empirikus alapokon vizsgálódnak
csak deskriptív általánosítások	a nyelvi kompetencia fikció
autonómiaellenesség	autonómiaközpontúság
csak külső (externális) magyarázatok	csak belső (internális) magyarázatok
önkényesség-ellenesség	önkényesség-központúság
korpusz-központúság	intuíciók mint adatforrás
formalizmus hiánya	funkcionális magyarázatot nem adnak
a nyelvi funkció(ka)t tanulmányozzák	a nyelvi formát tanulmányozzák
visszautasítják a kompetencia –	kizárólag a kompetencia fontosságát
performancia megkülönböztetést	ismerik el

⁴ Fontos felhívni rá a figyelmet, hogy a formalista/formális/strukturalista keretben dolgozó kutatók közül többen a grammatikalizációt gyakorlatilag pusztán reanalízisként szemlélik, pl. Roberts – Roussou 1999.

A funkcionista és a formalista irányzat főbb jellemzői (Haspelmath 2002a nyomán):

FUNKCIONALIZMUS	FORMALIZMUS
performanciaközpontú, az abban jelentkező szabályszerűségek érdeklik	kompetenciaközpontú
főleg a diakrónia érdekli, a szinkrón tényeket elsősorban ennek alapján magyarázza	főként a szinkrónia érdekli
túlnyomórészt externális/adaptív magyarázatok	elsősorban internális magyarázatok
nincs szerepe a leírásbeli ökonómiának és az innátizmusnak	szerepe van a leírásbeli ökonómiának és az innátizmusnak
nincsenek kidolgozott formalizmusok	kidolgozott formalizmusok használata
nincs grammatika – lexikon-megkülönböztetés	lexikon és grammatika megkülönböztetése
a fő kérdés: miért olyan a nyelvi struktúra, amilyen?	a fő kérdés: hogyan sajátítható el a nyelv az input szegénysége ellenére?
összehasonlító tipológiai vizsgálatok preferálása	a tipológiai vizsgálatok másodlagosak

Haspelmath szerint a két irányzat képviselői nem annyira alapvető feltevéseikben különböznek egymástól, mint inkább alapvető céljaikban: a chomskyánusok elsősorban a grammatikai kompetencia mögött meghúzódó nyelvi képességet akarják jellemezni, míg a funkcionista azt, hogy miért olyan a nyelv, amilyen – ez alatt főként performancijelenségek szabályosságainak a tanulmányozását értve (Haspelmath 2000: 236). Ebből következik, hogy a két paradigmában a hangsúlyok másra esnek, ami azonban nem szükségszerűen jelent kizárólagosságot a vizsgált jelenség egyes aspektusaira nézve. Ha azonban ugyanarra a tárgyra – jelen esetben a grammatikalizációra – vonatkozóan szeretnénk érdemi összevetést készíteni és a két vonulat képviselői között párbeszédet létesíteni, a siker egyáltalán nem garantált, még akkor sem, ha figyelembe vesszük az eltérő felfogásokból fakadó különbségeket. Először is rögtön abba a problémába ütközünk, hogy ugyanazon a terminuson a két paradigma képviselői egyáltalán nem ugyanazt értik (l. például a „spontán beszéd” fogalma kapcsán kialakult vitát Thomas Egan, Phil Gaines és Benjamin Wald között a LINGUIST Listen: <http://linguistlist.org/issues/11/11-269.html#2> és <http://linguistlist.org/issues/11/11-322.html#2>). Ez nagyjából ugyanahhoz a körhöz vezet el bennünket, amit Traugott találóan „kettős mércének” nevez és szintén a paradigmák közti előítéletekről szól (Traugott 2001: 4).

Talán közelebb jutunk a megoldáshoz, ha egy kicsit távolabb megyünk a vitától: úgy tűnik, hogy a kétféle paradigma – bár az irányzatok belső egységességén el lehet vitatkozni – közti fő eltérés nem másban, mint a tudományosságkritériumuk közti különbségben ragadható meg. Más karakterű irányzatokról van

szó: a formalista nyelvészet a logikai pozitivizmus (logikai empirizmus) talaján állva egy tudományos elmélettől elsősorban a magyarázó erőt és a predikciót követeli meg; a funkcionista a történeti jellegű tudományok (például az evolúciobiológia) tudományosságfogalmával dolgozik: az ilyen jellegű magyarázatokba szükségszerűen beépülnek a történeti esetlegességek (vagyis magyarázó erő alatt is mást értenek; vö. azzal, hogy azok a funkcionalisták, akik a grammatikalizációnak a legnagyobb erőt tulajdonítják, a jelenséget magyarázó erejének tartják, míg a formalisták nem). A történeti tudományok vizsgált tárgyukat annak sajátos természetéből fakadóan csak történeti jelenségeire hivatkozva tudják magyarázni.

Nem az a baj tehát, hogy vita van a grammatikalizáció számos vonásával kapcsolatban, hanem hogy ezeknek a vitáknak egy jókora része nem konstruktív. Természetesen elképzelhető, hogy a dolog természetéből fakadóan a „paradigmántúlítás” és az érdemi párbeszéd mindig is puszta fikció marad, de több kutatóval egyetemben magam is úgy vélem, hogy érdemes próbálkozni.

Az alábbiakban röviden áttekintem Newmeyer néhány, a grammatikalizációval kapcsolatos nézetét, kritikai megjegyzését, és megvizsgálom azok jogosságát (könyve vonatkozó fejezetének más aspektusaival is igen részletesen foglalkozott Haspelmath 2000: 247–250). Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy noha a szerző tetemes mennyiségű funkcionista szakirodalmat tanulmányozott át és elismeri bizonyos funkcionista magyarázatok létjogosultságát, alapvetően nem lép ki, nem távolodik el a formalista kerettől, ahogyan a pozitivisták tudományosságkritériumtól sem.

Newmeyer a *Language Form and Language Function*ben gyakorlatilag a grammatikalizáció összes lényegi vonásának az érvényességét megkérdőjelezi, fejezete címével élve: a grammatikalizációt a részeire szedi („Deconstructing grammaticalization”, l. Newmeyer 1998: 225–295). Kritikájának két lényegi pontja a következő:

1. A grammatikalizáció olyan más nyelvi változásokból áll össze, amelyek egymástól és a grammatikalizációtól függetlenül is működnek (i. m. 237–260, ill. 260–278), emiatt nem tekinthető önálló nyelvváltozási folyamatnak.
2. Az egyirányúsági elv mint a grammatikalizáció alapvető vonása nem érvényes, mert számos olyan példa található a világ nyelveiben, amelyek degrammatikalizációs folyamatok létét támasztják alá.

A grammatikalizáció státusát érintő kritikájában Newmeyer az állítja, hogy mivel a tradicionálisan a grammatikalizáció részét alkotó folyamatnak tartott reanalízisnek,⁵ a szemantikai változásoknak és a fonetikai redukciónak nincs

⁵ A reanalízis során felszíni formai módosulások nélkül zajlik le változás az adott kifejezés szerkezetében vagy jelentésében. Szerkezeti szempontból határ-újraértelmezésnek vagy újraszeg-

kötött időbeli sorrendje, és mivel egyik a másik nélkül is kifejtheti a hatását, nem beszélhetünk önálló nyelvváltozási folyamatról (Newmeyer 237–238, ill. 259–260). Tekintetbe kell azonban vennünk azokat a tényeket, amelyek mégiscsak azt mutatják, hogy a szemantikai kiüresedés és a fonetikai redukció mint folyamat egybefonódhat (l. Hopper – Traugott 1993: 145–150, 165–166), ezért ekkor már – mint Muriel Norde is írja – „megérdemelnek egy saját leíró keretet” (Norde 2001: 233). Egy további lényeges pontot is meg kell vizsgálnunk. Newmeyer a fonetikai redukció tárgyalásakor annak önálló folyamat voltát azzal támasztja alá, hogy a grammatikalizáció helyett egy másik mögöttes erőt feltételez, ami ezt kiváltja és magyarázza (Newmeyer 1998: 253–257). Ez nem más, mint a beszélő produkcióját érintő ún. kevesebb erő kifejtés elve (least effort principle). E szerint az elv szerint például a beszélő oldaláról nézve sokkal gazdaságosabb a „gyors és könnyű affixációt” választani a rendszerint amúgy is „redundáns” grammatikai kódolás során. Az elemre a grammatikalizáció során oly jellemző lefokozódás (downgrading) tehát megmagyarázható egyfajta ökonomikusságra törekvéssel, hiszen a funkcionális kategóriák mindig rövidebbek más nyelvi elemekhez képest stb.

Ez az elképzelés sem új,⁶ mint ahogyan az sem, hogy a nyelvben az ilyen gazdaságosságot kiváltó erővel szemben ható ellenerő(ke)t is fel szokás tételezni: Newmeyer az analógiás nyomást és a paradigmarendeződést együttesen tartja ilyen ellenfolyamatnak. A problémát abban láthatjuk, hogy ha el is fogadjuk a legkisebb erő kifejtés elvét mint elméletünk részét, nem sokat ad hozzá a jelenség természetének megértéséhez: (ebben a vonatkozásban) nincs pontosan körülhatárolva, túl általános ahhoz, hogy bonyolult nyelvtörténeti folyamatok magyarázatában érdemi indoklásul használhassuk. A grammatikalizáció önálló folyamat volta pedig, úgy tűnik, sokkal összetettebb kérdés, mint amilyennek eddig látszott. Maga Traugott, a téma egyik legrégebbi kutatója is úgy véli, hogy a grammatikalizáció maga is változásokat foglal magában (Traugott 2001: 1). Traugott egyébként az egyik legmegengedőbb grammatikalizációkutató, s egyre inkább azt hangsúlyozza, hogy a grammatikalizáció voltaképpen egyfajta erős *tendenciának* tekinthető (Traugott 2001: 1). Ugyanakkor úgy véljük, hogy

mentálásnak (vö. Stephenson 1999: 10), a magyar terminológiát követve szerkezethatár-eltolódásnak, illetve morfémahatár-eltolódásnak nevezhetjük. Reanalízis számtalan nyelvi szintű egységen működhet. Ha a mögöttes szemantikai szerkezetre hat, Langacker újraértelmezésnek nevezi (Langacker 1977, idézi Stephenson 1999: 10).

⁶ A Zipftől származó, több mint fél évszázados múltra visszatekintő elv, a „Least Effort Principle/Law” először a fonetika, majd a modern kvantitatív nyelvészet egyik alaptétele lett, nemrégiben pedig a pragmatikába és a nyelvtörténetbe is átkerült – az utóbbiban elsősorban úgy jelenik meg, mint a nyelvváltozások egyik magyarázó elve, mozgatórugója. További pályát futott be a közgazdaságtanban és az informatikában, és mint sokszor megfigyelhető, ezek a szaknyelvi metaforák visszakerülnek a nyelvészetbe, például épp a grammatikalizációelméletbe (pl: Dahl 1999).

az a meghatározás, amit ad, nem zárja ki a grammatikalizációs folyamat sajátos, független változástípusként való értelmezésének lehetőségét, még akkor sem, ha ő maga az önállóságot megvonja tőle: „Nem akarom azt állítani, hogy a grammatikalizáció önálló jelenség – nem az. Általánosabban és a lehető legsemlegesebb terminusokban fogalmazva: univerzálisan visszatérő folyamatok egy csoportja, amely idővel szemantikai, morfoszintaktikai és (néha) fonológiai korrelációkat von maga után” (uo.). Meglátásunk szerint ezek az együttjárások igenis létrehozhatnak minőségileg új jelenséget.

Ami az egyirányúsági hipotézist illeti, azt Newmeyer több ok miatt sem tartja igaznak: egyrészt úgy véli, hogy ha a grammatikalizáció önálló folyamat, az egyirányúsági hipotézis mint olyan teljesen érdektelen, másrészt nem is áll a grammatikalizációra nézve (i. m. 262–263). Meggyőződése szerint az egyirányúságot a kutatók anélkül építették be a grammatikalizáció definíciójába, hogy az empirikusan igazolva lenne, majd magyarázatként használják a grammatikalizációelméletben – márpedig egy hipotézisnek nem lehet magyarázó ereje (i. m. 217). Mindezt többek között Bybee-nak a jövő időt kifejező morféma kialakulásával kapcsolatban végzett kutatásaival illusztrálja (l. Bybee et al. 1991: 17). Newmeyer az empiriát illetően egyszerűen téved. Számtalan tanulmány látszik alátámasztani, hogy az egyirányúsági hipotézis megállja a helyét, másrészt a grammatikalizáció definíciója szoros összhangban áll az empirikus kutatások eredményeivel (l. például a tankönyvként használt monográfiák példaanyagát: Diewald 1997; Hopper – Traugott 1993). Ami Newmeyert fenti hitében megerősítette, az az volt, hogy úgy vélte: az írásos kultúrával nem rendelkező, például az egyes afrikai népek nyelveinek esetében végzett rekonstrukciós kísérletek eredményeit egyes kutatók evidenciaként kezelték. Ahogy azonban Haspelmath is írja, a grammatikalizáció nem szorul rá a rekonstruált példákra, hiszen rengeteg írásos példa igazolja a működését (Haspelmath 2000: 248).

Itt is érdemes egy pillantást vetnünk a vita metaszintjére: Newmeyer téves érvelésről beszél, úgy véli, hogy a funkcionalista Bybee és szerzőtársai a jól ismert *circulus vitiosus* hibájába estek, hiszen egy bizonyítatlan hipotézis (a grammatikalizáció egyirányú) alapján állítottak fel egy másikat (a folyamat során a formai redukció és a szemantikai változás egymással karöltve halad), ráadásul erre egy további modellt építettek fel, ami a jövő időt kifejező morféma grammatikalizálódásának a fázisait illusztrálja (l. Bybee 1991: 29, illetve Newmeyer 1998: 283). Valójában Newmeyer is pontosan ugyanezt tette: néhány ugyancsak megkérdőjelezhető degrammatikalizációs példa ismeretében feltételezte, hogy a grammatikalizáció nem egyirányú, és erre építve illetve kritikával az összes többi állítást is. A vita tehát a példák, az egyedi esetek igazságán, hitelességén és pontos magyarázatán dőlhet el. Az értelmezés és magyarázat azonban – mint az alábbiakban látni fogjuk – nem is olyan egyszerű.

Newmeyer degrammatikalizációs példáit (l. Newmeyer 1998: 260–278) valójában négy különböző csoportba sorolhatjuk:

1. téves etimológiák,
2. egyszerű szófajváltások/funkcióbővülések,
3. lexikalizációs példák,
4. feltehetően degrammatikalizációs példák (ehhez a témához bővebben l. Traugott 2001: 1–17).

Newmeyer a példáit érintő első kritikák nyomán néhány, általa korábban helyesnek vélt etimológia téves voltát elfogadta, a lexikalizáció jogosságát viszont nem (l. <http://linguistlist.org/issues/7/7-1158.html>), később pedig úgy vélte, hogy a lexikalizáció alternatív fejlődési vonalat képviselhet például egy affixum életében, lehetőséget arra, hogy fennmaradjon, ahelyett, hogy teljesen eltűnne (Newmeyer 1998: 264). Végeredményét tekintve ugyanarról van szó: Newmeyer nem fogadja el a lexikalizációt mint lehetséges alternatív magyarázatot. Ennek az oka véleményem szerint kategorizációs hiba. Jó néhány lényeges pontban különbözik ugyanis egymástól a grammatikalizáció és a degrammatikalizáció mint folyamat: az utóbbiba sorolható változások mindegyike esetleges, nem terjednek el a teljes beszélőközösségben, nem rendszerszerűek, egymástól elszigetelten zajlanak és a grammatikalizációhoz képest arányukat tekintve rendkívül ritkák. Ez pedig kevés egy degrammatikalizációs tétel felállításához. Továbbá ezek esetében sokszor olyan egymáshoz közeli, illetve átmeneti kategóriákról (például kettős szófajokról) van szó, amelyeknek a legtöbbször még a besorolása sem kézenfekvő. Egy klitikumot és egy ragot nem mindig lehet – az elmélet síkján – százszázalékosan elválasztani egymástól. Továbbá: a lexéma > grammatikai morféma irányú változások soha nem haladnak végig egy degrammatikalizációs ösvényen (vö. Norde 2001: 236–238; Haspelmath 2002b). Ezek nagy része jól ismert szakirodalmi tény. Kérdéses tehát, hogy beszélhetünk-e egyáltalán nyelvtörténeti változásról ezekben a „degrammatikalizációs” esetekben?

Általában véve is az lehet az érzésünk, hogy Newmeyer példái közül számos az adott kontextusból, nyelvtörténeti összefüggéseiből ki van ragadva, és ha valami, egy változást előidéző tényező ritkasága az, ami igazolja, hogy az egyirányúság csak kivételes esetekben számolódik fel. Nagy különbség van aközött, ha azt állítjuk, hogy a grammatikalizáció nem egyirányú, és aközött, ha azt mondjuk, hogy akad a világ nyelveiben néhány, egymással rendszerszerű összefüggést nem mutató példa a degrammatikalizációra. Mint láttuk, Newmeyer a kérdéses esetekben nem fogadja el az ideiglenes szófajváltás és a lexikalizáció lehetőségét, mint ahogyan azt sem, hogy gyakorlatilag bármit lehet névszói vagy akár mondatértékben használni, de attól az még nem válik névszóvá vagy mondatá. A legtöbb példájával tehát probléma van: egyrészt sok közülük a szlengből való, és a szlengbeli szavak, kifejezések kialakulása, módosulása sajátos termé-

szetük miatt nem képez jó hivatkozási alapot az egyéb nyelvi változások tekintetében. Szlengben gyakorlatilag „bármiből bárhogyan” keletkezhet szó, és – ez nagyon fontos! – itt pusztán egy sajátos szókészletről van szó, amihez legfeljebb elvértve kapcsolódik sajátos szintaxis (vö. Tender 1997: 96; Nádasdy 2003: 202).

Newmeyer a képző > szó fejlődési vonalat felmutató nyelvváltozásokat produktívnek mondja; az erre vonatkozó, mások által is számtalanszor felhozott példa az *ismus* 'izmus' főnév, amelynek a megfelelője számos európai nyelvben is megtalálható. Itt Newmeyer eltekinteni látszik attól, hogy nem maga a képző lett főnévvé, nem egy típusos változásról van szó, hanem elvonásról: az *-ismus* képző számos ilyen végű szóról került le, de ez a lekerülés nem pontosan körülhatárolható nyelvtörténeti folyamat volt, vagyis nem analóg más nyelvváltozásokkal – a grammatikalizáció során ugyanis világosan láthatók azok a kontextusok, illetve változatok, amelyek mentén egy fejlődési sor felrajzolható. Az *-ismus* esetén nem találunk ilyen összefüggést, nem tudunk egy ilyen sorozatot prezentálni. Végeredményében tehát ugrásszerű jelenség volt, nem volt nyelvváltozás abban az értelemben, ahogy ezt a kifejezést a diakrón vizsgálatok során rendszerint használjuk.

Newmeyer feltehetően helyes etimológiájú „ellenpéldái” a könyvében valójában mind lexikalizációs példák (illetve további vizsgálatokat igényel annak az eldöntése, hogy milyen módon keletkeztek). Miként Lehmann nyomán Muriel Norde is megjegyzi: „bármilyen nyelvi anyag szolgálhat bemenetül [a lexikalizációnak]” (2001: 236), vagyis egy, a lexikonba belépő elem mindenképpen lexikalizáció eredményének tekinthető.

Newmeyer nem számol fejlődési utakkal, amelyek részben lehetnek ugyan „visszatérők”, de ettől még nem haladnak visszafelé a grammatikalizációs útvonalon. Az egyik legellentmondásosabb példát éppen a magyarból hozza (idézi Rubinótól, aki Hetzrontól vette át; l. Newmeyer 1998: 272). Ez a példa a klitikum > szó degrammatikalizációs változást illusztrálná. A főszereplő „a sokoldalú *-is* enklitikus partikula”, ami „egyebek között 'ugyancsak, szintén' jelentéssel emfátiikus markerként is magyarázható” – véli a szerző. Az ezt illusztráló két példa:

(1) *Jancsi-is tudja ezt.*

(2) *Tudja-is a választ.*

Newmeyer további két – általa hangsúlyozottan modern magyar nyelvbeli – példát hoz, amelyekben az *is*-t 'valóban, tényleg' jelentésű, önálló szóként határozza meg, szemben a fenti két példával, ahol klitikumnak⁷ tartotta:

⁷ Az ÉrtSz-ben az *is* kötőszóként, illetve határozószóként van feltüntetve, az utóbbi besorolás alatt pontosan olyan példák szerepelnek, amelyeket Newmeyer is hoz, és amelyekben az *is*-t klitikumi szerepűnek tartja (l. az ÉrtSz-ben: „Az állítás kétségtelen voltának, határozottságának

(3) *Jancsi meg-is érkezett.*

(4) – *Külföldről hozzák vagy itt gyártják? – Is-is.*

Önálló szóként – írja – az *is* elem hangsúlyos, egészen pontosan a hangsúly megléte mutatja, hogy az *is* már nem klitikum, hanem önálló szó. Ennél részletesebb magyarázat a könyvből hiányzik, de úgy sejthető, Newmeyer azt akarta illusztrálni, hogy az (1) és (2) példában szereplő klitikumból fejlődött ki a (3) és (4) példa önálló szava. Csakhogy ez nem helytálló, és ennek felismerésében az elem funkcióinak a nyomon követése segít bennünket. Ráadásul az utóbbi két példa esetében más megoldások is elgondolhatók. A 3. példában egyáltalán nem biztos a főhangsúly megléte, és ugyan az *is* modalitásként valóban kap külön hangsúlyt, ez lehet a mondatszintű hangsúlyból való részeseződés is. A 4. példa eldöntendő kérdésének „felelőszava” esetében pedig sokkal valószínűbbnek tartom, hogy ellipsziszről van szó: ’hozzák is és gyártják is’. Nem látom tehát értelmét, hogy a 3–4. példa esetében mindenképpen önálló szóról beszéljünk. A korábbi nyelvtörténeti szakirodalomban az *is*-t minden funkciójában kötőszói szófajúként azonosították (pl. Simonyi 1881: 19–52). Ha történeti kialakulását részletesen megnézzük, láthatjuk, hogy vagy szóösszetételből keletkezett ($s > i\sim\tilde{e} + s > is$; EWUng: 625), vagy jelentés- és alakhasadással különült el az *és* (esetleg *is* alakú) nyomatékosító elemtől (vö. Simonyi 1881: 19–52; Klemm 1921: 163–7, Juhász 1999: 453–456). A magyar nyelvtörténeti kutatások szerint az *is*-nek hozzáfűző funkciója mellé igen korán kiemelő – erősítő – fokozó funkciója is kialakult (l. EWUng: 625, egyébként Newmeyer fenti 2. példája is inkább ezt mutatja, nem a hozzátoldó funkciót), és ez a kiemelő – erősítő – fokozó funkció – az EWUng által megadott jelentés ugyancsak ’valóban’ – már a 12. századtól kezdve jellemző volt az *is*-re és a későbbi évszázadok során is végig adatható! Ez a funkció pontosan megegyezik azzal, amit Newmeyer modern magyar kori fejleménynek, tehát egy későbbi nyelvállapot részének tart.

Végezetül álljon itt egy összegzés arról, hogy melyek azok a főbb pontok, amelyekkel kapcsolatban a degrammatikalizációs példákkal élő kutatók, így Newmeyer is, vizsgálataik során – bár kézenfekvő volna – többnyire nem járnak el a kellő körültekintéssel:

1. Rendszerint nem vizsgálják vagy nem veszik figyelembe az adott nyelvi elem, kifejezés (számunkra is megismerhető) teljes történetét (l. például Newmeyer állításait a magyar *is* elemről).
2. Olykor felületes, esetleg téves ismeretekkel bírnak egyes nyelvek nyelvtörténetével kapcsolatban (kevés adat, félreinterpretálás, pótkompetencia-problémák). Egy adott nyelv történetének rendkívül aprólékos ismerete nélkül nem tehetünk általános érvényű kijelentéseket a grammatikalizációra vonatkozóan

nyomósítására, a *csakugyan, valóban, tényleg* hsz-ekkel kapcs. v. nélkülük.” – 552.).

– sok esetben az ún. degrammatikalizációs – olykor természetesen grammatikalizációs – példákról emiatt derül ki, hogy nem állják meg a helyüket, vagy például egy elem történetének rekonstruálásában több versengő elképzelés közül csak az egyiket reprezentálják⁸ (l. még Traugott kritikáját, 1991: 7). Ugyancsak nem túl szerencsés a degrammatikalizációs példák olyan szűkszavú – azaz pusztán tényközlésre szorító –, a részletes ismertetéstől eltekintő bemutatása, ami Newmeyer vonatkozó fejezetére tulajdonképpen végig jellemző (264–272).

3. Túlnyomórészt nem gondolkodnak alternatívákban. Nem minden degrammatikalizáció, ami annak látszik. Más nyelvi jelenségekkel is magyarázható például az a szintén népszerű grammatikalizációs ellenpélda, amelyben prepozíciók „degrammatikalizálódtak” más, magasabb kategóriájú szófajjára: *I'm just not on today; eine zuene Tür (zuene < zugemachte), ups and downs*. Nos, az ilyen példák kétesélyesek: ugyanúgy lehet dolgunk ráértéssel adaptációval/ellipszissel, mint ideiglenes/divatszzerű szófajváltással, de a legvalószínűbb megint csak az, hogy lexikalizáció történt.

A fentiek mellett azonban olyan észrevételek is születtek, amelyekben – igaz, csak kis számban – valódi degrammatikalizációs példákat találhatunk (részletesen l. Traugott 2001). Ez is azt mutatja, hogy a két tábor közti párbeszédnek mindenképpen érdemes folytatódnia.

Irodalom

- Bybee, Joan – Pagliuca, William – Perkins, Revere D. (1991), Back to the Future. In: Traugott, Elizabeth Closs – Heine, Bernd (eds), Approaches to Grammaticalization. Vol 2. John Benjamins, Amsterdam. 17–59.
- Campbell, Lyle – Janda, Richard (2001), Introduction: Conceptions of Grammaticalization and Their Problems. In: Language Sciences 23: 93–112.
- Campbell, Lyle (2001), What's Wrong with Grammaticalization? In: Language Sciences 23: 113–161.
- Croft, William (1996), <http://www.linguistlist.org/issues/7/7-1208.html#2>
- Dahl, Östen (1996), <http://www.linguistlist.org/issues/7/7-1170.html>
- Dahl, Östen (1999), Grammaticalization and the Life Cycles of Constructions. <http://citeseer.ist.psu.edu/cache/papers/cs/11905/http:zSzzSzwww.ling.su.sezSzstaffzSz oestenzSzpaperszSzGrammaticalization.pdf/dahl98grammaticalization.pdf/>

⁸ Nyelvtörténeti módszertani ismeretek hiányáról árulkodnak általában a szűkebb vagy tágabb szövegtörzset nélkül idézett-elemzett degrammatikalizációs példák. A magyar *is* elem értelmezéséhez annak számtalan, egymástól csak finom árnyalatokban eltérő funkciója miatt elengedhetetlen (lenne) a pontos kontextus (l. az Erdélyi magyar szótörténeti tárbeli példákat; SzT: 790–797).

- DeLancey, Scott (1993), Grammaticalization and Linguistic Theory. In: de García, Jule Gomez – Rood, David (eds), Proceedings of the 1993 Mid-America Linguistics Conference. Department of Linguistics, University of Colorado, Boulder. 1–22.
- Diewald, Gabriele (1997), Grammatikalisierung. Eine Einführung in Sein und Werden grammatischer Formen. Germanistische Arbeitshefte 36. Niemeyer, Tübingen.
- Dryer, Matthew S. (2003), Descriptive Theories, Explanatory Theories, and Basic Linguistic Theory.
<http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/dryer/dryer/desc.expl.theories.pdf>
- Fischer, Olga – Rosenbach, Anette (2000), Introduction. In: Fischer, Olga – Rosenbach, Anette – Stein, Dieter (eds), Pathways of Change. Grammaticalization in English. Studies in Language Companion Series Vol. 53. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 1–37.
- Haspelmath, Martin (2000), Why Can't We Talk to Each Other? *Lingua* 110: 235–255.
- Haspelmath, Martin (2002a), Functionalist Linguistics: Usage-based Explanations of Language Structure. <http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/Haspelmath9Handouts.pdf>
- Haspelmath, Martin (2002b), On Directionality in Language Change with Particular Reference to Grammaticalization.
<http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/Directionality.pdf>
- Heine, Bernd (2003), Grammaticalization. In: Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds), The Handbook of Historical Linguistics. Blackwell Handbooks in Linguistics. Blackwell Publishing, Oxford. 575–601.
- Joseph, Brian D. (2000), Is There Such a Thing As „Grammaticalization“?
<http://www.ling.ohio-state.edu/~bjoseph/publications/2000isth.pdf>
- Juhász Dezső (1999), Az ómagyar nyelvi normáról és Sylvester nyelvtanáról néhány köztöszó kapcsán. *MNy* 95: 453–456.
- Klemm Antal (1921), Az *is*, *és* köztöszó történetéhez. *MNy* 17: 163–167.
- Lehmann, Christian (1982/1995), Thoughts on Grammaticalization. LINCOS Studies in Theoretical Linguistics 1. LINCOS Europa, Munich.
- Lehmann, Christian (2002), New Reflections on Grammaticalization and Lexicalization. In: Diewald, Gabriele – Wischer, Ilse (eds), New Reflections on Grammaticalization. Typological Studies in Language Vol. 49. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 1–29.
- Nádasdy, Ádám (2003), Egy nyelvtani kacsintás. In: Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002. Magvető, Budapest. 200–203.
- Newmeyer, Frederick J. (1996), <http://www.linguistlist.org/issues/7/7-1158.html>
- Newmeyer, Frederick J. (1998), Language Form and Language Function. A Bradford Book. MIT Press, Cambridge – London.
- Newmeyer, Frederick J. (2001), Where is Functional Explanation?
http://faculty.washington.edu/fjn/Newmeyer_CLS_2001.pdf
- Norde, Muriel (2001), Deflexion as a Counterdirectional Factor in Grammatical Change. *Language Sciences* 23: 231–264.
- Plag, Ingo (1998), On the Role of Grammaticalization in Creolization. <http://www.uni-siegen.de/~engspra/Papers/Creole/grammati.pdf>

-
- Ramat, Anna Giacalone – Hopper, Paul (1998), Introduction. In: Ramat, Anna Giacalone – Hopper, Paul (eds), *The Limits of Grammaticalization*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 1–11.
- Roberts, Ian – Roussou, Anna (1999), A Formal Approach to Grammaticalization. *Linguistics* 37: 1011–1041.
- Simonyi Zsigmond (1881), *A magyar kötőszók*. MTA, Budapest. 19–52.
- Stephenson, John (1999), What is the relationship between grammaticalization and reanalysis? <http://www.john.stephenson.net/linguistics/grammaticalization.pdf>
- Szabó T. Attila (szerk.) (1975–), *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–. Kriterion Kiadó, Bukarest.
- Tender, Tõnu (1997), Az észtl szleng és kutatása. In: Kis Tamás (szerk.), *A szleng útjai és lehetõségei*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 91–118.
- Traugott, Elizabeth Closs (2001), Legitimate Counterexamples to Unidirectionality. <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/Freiburg.Unidirect.pdf>